

БАСҚА ТИЛЛЕРДЕН ӨЗЛЕСТИРИЛГЕН СИЯСИЙ ЛЕКСИКА

Нажимов А.Ш.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети,

Жәмийетлик тарийхый раўажланыў халықлардың экономикалық, сиясий хәм мәдений байланыслары, халықлар хәм олардың тиллери арасындағы байланыслар, әлбетте, тиллердің бир-бирине тәсир етиўине себепши болды. Усындай тарийхый жақтан баха берилгенде, сөзлик қурамның тийкарынан еки топарға, яғный өзлик қатлам хәм өзгелик қатламларға ажыралып туратуғынлығының гуўасы боламыз. Бул жағдай қарақалпақ тилинің де сөзлик қурамына тийисли. Тилимизде өзлик қатлам бирликлери менен бир қатарда басқа тиллерден өзлестірилген сиясий сөзлер топары кең орын ийелейди.

Шет сөзлердің өзлестіуі туўралы XIX әсирдің ақырларында илимпаз Ф.Миклошич тәрәпинен бир пикир ортаға тасланды. Илимпаздың пикиринше: «Тил тарийхында еки дәўир парыкланыўы керек. Биринши дәўирде (әйемги заманда) басқа тил ийелери менен қатнасық аз, сөз өзлестіриў аз, тил болса өзиниң ишки ызамлылықларына кери болған хәр бир процесске тән жүдә сезгир болған, қабыл етилген сыртқы материалды өзине сәйкеслестирген. Екинши дәўирде болса, шет сөзлери көплеп, ғалабалық түрде келип кирип баслаған, тил сыртқы тәсирге өз сезгирлигин жойтқан, нәтийжеде қабыл етилген жаңа түсиник өзиниң алдыңғы формасын сақлап қала баслаған» [1]. Ф.Миклошич пикиринде илимийлик бар. Өйткени сөз өзлестіуі өзлескен сөзлер саны хәм көлемине тиккелей байланыссы болады. Бирақ дүнья тиллериниң раўажланыўының характерли белгилериниң бири бар, ол да болса тиллердің сыртқы тәсирге қарағанда, әсиресе, оннан қабыл етилетуғын сөзлерди илажы барынша таңлап алыўға умтылады. Тил халықтың турмыслық зәрүр, экономикалық хәм руўхый зәрүрликлерин аңлатыўшы сөзлерди тез қабыл етеди, өзлестиреди хәм өзине бейимлестиреди.

Тилимиздің сөзлик қурамын байытыўда әхмийетли орын тутатуғын өзлестірилген сөзлер қарақалпақ тил илиминде еле жетерли дәрежеде үйренілмеди. Өзлестірилген сөзлер ҳаққында арнаўлы изертлеген илимпаз О.Бекбаўловтың «Қарақалпақ тилиндеги өзлестирме сөзлердің қолланылыўы» мақаласы өзлестірилген сөзлер ҳаққында жазылған дәслепки мийнет болды. А.Қыдырбаев «Қарақалпақ миллий техникалық терминологиясы ҳаққында» мақаласында басқа тиллерден өзлестірилген терминлер бойынша сөз етеди. Х.Жумашовтың «Ана тилим - арым намысым» мақаласында қарақалпақ тилинің жәмийетлик-сиясий хәм социаллық-экономикалық терминлериниң ҳәзирги жағдайы хәм олардың қолланылыўындағы айырым кемшиликлер хәм оларды жөнлеў илажлары ҳаққында айтып өтеди. Қ.Қошанов «Рус хәм қарақалпақ тиллериниң өз ара байланысы мәселелери» атлы мийнетинде рус хәм қарақалпақ тиллериниң өз ара байланысы хәм бир-бирине тәсири ҳаққында сөз етеди. О.Бекбаўлов, Қ.Мәмбетназаровлардың «Қахарманлық дәстанлардағы өзлестирме сөзлердің түсиниги» атлы мийнетинде қарақалпақ дәстанларында ушырасатуғын бүгинги күнниң оқыўшысына түсиниксиз болған басқа тиллерден келип кирген өзлестирме сөзлерге түсиник берилген.

Қарақалпақ тилинің ажыралмас бөлегине айналған өзлестірилген сөзлердің ҳәзирги тилде тутатуғын орнын анықлаў хәм изертлеў қарақалпақ тил илиминиң алдында турған әхмийетли мәселелердің бири. Тиллердің өз ара байланыслары, рус тилинің қарақалпақ тилине тийгизген тәсири жөнинде бир қанша мийнетлер, илимий изертлеўлер, мақалалар бар. Қарақалпақ тилинің лексикасына рус тилинің тәсири туўралы Е.Бердимуратовтың, Р.Есемуратованың мийнетлеринде бир қанша сөз етилген. Рус тилинен кирген сөзлердің тилимизге өзлестірилиўи, олардың қарақалпақ тилинде қолланылыў өзгешеликлерин, стилистикасын хәм қарақалпақ тилинің раўажланыўында атқаратуғын хызметин тил илими көз қарасынан ашып көрсетиў үлкен әхмийетке ийе. Усыған болған талап, әсиресе, қарақалпақ халқының жәмийетлик-сиясий турмысының хәр тәрәппе раўажланып баратырған ҳәзирги дәўиринде айрықша өсип баратыр.

Р.Есемуратова қарақалпақ тили лексикасына рус тилинің тәсирин изертледі. Ол өзиниң «Қарақалпақ тили лексикасының Уллы Октябрь социалистлик революциясынан кейинги раўажланыўы» атлы кандидатлық диссертациясын усы машқаланы изертлеген. Ол қарақалпақ тили сөз қорының байыўы хәм раўажланыўында тек ғана туўысқан халықлардың, сондай-ақ шығыс халықларының тиллери өз тәсирин тийгизип қалмастан, басқа да туўысқан болмаған тиллер, соның ишинде рус тилинің орны үлкен екенлигин илимий тәрәппен дәлиллеп береді. Рус тилинен қарақалпақ тилине кирип келгеннен соң оларда болған фонетикалық, орфографиялық, грамматикалық хәм де семантикалық өзгерислер, олардың да себепин көрсетип береді.

Сондай-ақ тилши илимпаз қарақалпақ тилине тек ғана рус тилинен аўысқан сөзлерге емес, бәлким рус тили арқалы шет тиллерден кирген сөзлерге де дыққат аўдарады, оларды анықлайды [2].

Тил илиминдеги усы мәселе Е.Бердимуратовтың да дыққатын өзине тартады. Ол өзиниң «Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология» атлы мийнетинде қарақалпақ тилине шет тиллерден аўысқан сөзлерге кең орын ажыратқан [3]. Е.Бердимуратов өзиниң китабында бул мәселеге тоқталып: Араб тилинен аўысқан сөзлер, парсыша-тәжикше сөзлер, рус тилинен хәм рус тили арқалы басқа тиллерден аўысқан сөзлер деп үш топарға бөлип қарайды. Олардан алдын болса түркий хәм монғол тиллерине ортақ сөзлер туўралы тоқтап, сондай сөзлердің келип шығыўы, олардың бир тилге тән болмай барлығына теңдей екенлигин, ол сөзлерде тек ғана фонетикалық тәрәппен өзгешеликлер бар екенлигин мысаллар менен дәлиллеп көрсетеді. Сондай-ақ, ортақ сөзлер дегенде профессор Е.Бердимуратов бир тилге емес бәлки бир нешше тилге тән болған, олардың хәммесинде де теңдей қолланылатуғын, мәнилери де бирдей, тек ғана фонетикалық көзқарастан айырымлары парық етеди, бир нешше тилде бирдей, айырым алынған бир ямаса еки тилде басқашалаў болыўы мүмкин болған

сөзлерді нәзерде тұтады. Олардың түбірі, мәнісі барлық тиллерде бірдей, тек ғана фонетикалық тәрептен басқаша болыуы мүмкін.

Тилші алым тек ғана түркий тиллеріне ортақ емес, бәлкі түркий хәм монғол тиллеріне ортақ сөзлерді де таллап олар туұралы сөз етеди. Өйткени «Түркий тиллер менен монғол тиллері генеологиялық жақтан алып қарағанда туұсқан тиллерден есапланады. Өйткени олар бул тиллердің дәслепки тийкары болған алтай тил тийкарының тарийхый раұажланыуы нәтийжесінде улыұма түркий хәм улыұма монғол тиллерінен келип шыққан топарлардан ибарат. Сонлықтан да түркий тиллері менен монғол тиллерінің лексикасында ортақ сөзлердің болыуы заңлы нәрсе».

Араб тилинен ауысқан сөзлер туұралы сөз етиуде илимпаз, белгили тюрколог алым Н.А.Баскаковтың пикирин атап көрсетип өтеди. Оның айтыуы бойынша қарақалпақ тилинің лексикасындағы анау я мынау араблық шығысқа ийе сөзлер мына уақытта келип кирген деп дәл уақтың көрсетиу қыйын. Араб тилинен келип кирген сөзлер қарақалпақ тилинің лексикасына ауызеки хәм жазба түрде қоңсы халықлардың тиллері арқалы, сондай-ақ тиккелей ауысты, – деп жазады Е.Бердимуратов.

Рус тилинен хәм рус тили арқалы басқа тиллерден қарақалпақ тилине сөзлердің ауысыуын Е.Бердимуратов еки дәуирге бөлип үйрениуди усынады. Олар Октябрьге шекемги хәм Октябрьден кейинги дәуир деп жүритиледи. Илимпаз хәр бир дәуирдің өзине тән болған сиясий хәм экономикалық байланысларын ашып береді, оларға сыпатлама береді. Илимпаз қарақалпақ тилине рус тилинен тиккелей өткен сөзлерді көрсетиу менен бирге ол арқалы басқа тиллерден атап көрсетилгениндей грек, латын, немис, англис, француз, итальян, испан, поляк тиллерінен ауысқан сөзлер анық мысаллар менен берилген. Соны айтып өтиу керек, қарақалпақ тилине рус тили арқалы кирип келген сөзлердің барлығы Батыс Европа халықларының тиллерінен өзлескен сөзлер.

Сондай-ақ, Е.Бердимуратов елимиздің ғәрезсизликке ерискеннен кейинги жылларда тилдеги өзгерислер, оның байыуы, мәмлекетлик тил хәкқындағы ынамның қабыл етилиуі, тилимизди тазартыуға болған хәрекетлер туұралы сөз етип, соған қарамастан яғнай өзимизде бар сөзлерди қолланбастан рус сөзлерди қолланыу жағдайлары ушырасатуғынлығы унамсыз жағдай екенлиги туұралы айтады.

Қарақалпақ тилине басқа тиллерден кирип келген сөзлер менен Ж.Шамшетов те шуғылланған. Ол өзиниң изертлеулериниң нәтийжелерин 1984-жылы «Қарақалпақ тилиндеги шығыс тиллерінен кирген сөзлер тарийхынан» атлы монография етип жәриялады [4]. Бул машқала бойынша дыққатқа ылайық илимий жумыслар алып барған профессор Қ.М.Қощанов болып табылады. Ол өзиниң бир неше мақала хәм монографияларын лингвистиканың усы тарауына арнаған. Жумысларының тийкаргы объекти - рус хәм қарақалпақ тиллериниң өз ара байланысы.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Miklosish Ф. Ubler Fremdwörter. Archiv für slavische Philologie. 1888, 11 S. p-108.
2. Есемуратова Р. Октябрь хәм қарақалпақ лексикасы. –Нөкис.: Қарақалпақстан, 1996. 56 б
3. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. –Нөкис.: Билим, 1994. -186 б.
4. Шамшетов Ж. Қарақалпақ тилиндеги шығыс тиллерінен кирген сөзлер тарийхынан. –Нөкис.: Қарақалпақстан, 1984.-114 б.

Резюме. Мақалада басқа тиллерден өзлестирілген сиясий лексика хәкқында сөз етиледі.

Резюме. В статье рассматривается политическая лексика, заимствованная из других языков.

Summary. The article discusses political vocabulary borrowed from other languages.